

Data-analyse volgens de fenomenologische reflectieve leefwereldbenadering

Hanneke van der Meide*

Net zo divers als het werk van fenomenologisch filosofen is, zo kan fenomenologisch onderzoek op diverse manieren worden uitgevoerd (Finlay, 2011).¹ In deze bijdrage introduceer ik de *reflective lifeworld approach* (RLA), waarbij ik me voornamelijk richt op de wijze van data-analyse, geïllustreerd aan voorbeelden uit mijn promotieonderzoek.

De RLA is voortgekomen vanuit *Caring Science* en wordt vooral door empirisch fenomenologen in Noord-Europa toegepast. *Caring Science* is de systematische studie van fenomenen (geleefde ervaringen) binnen de gezondheidszorg en kent met name bekendheid binnen de verplegingswetenschappen in Scandinavië en de Verenigde Staten. De Zweedse Karin Dahlberg, opgeleid als verpleegkundige en nu werkzaam als professor in *Caring Science*, kan – in samenwerking met twee collega's – als grondlegster van deze benadering worden beschouwd. De RLA is gefundeerd in de fenomenologische filosofie van voornamelijk Edmund Husserl (1859-1938), Martin Heidegger (1889-1976), Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) en Hans-George Gadamer (1900-2002). Het denken van Gadamer is terug te zien in de keuze voor de term 'benadering' in plaats van methodologie, wat rigiditeit en een stapsgewijze aanpak impliceert (Vagle, 2014: 48). De RLA kenmerkt zich door het streven naar een open houding van de onderzoeker gedurende het gehele onderzoeksproces. Het boek *Reflective lifeworld research* (Dahlberg, Dahlberg & Nystrom, 2008) beschrijft op heldere wijze de theoretische inbedding en de consequenties daarvan voor de uitvoering van onderzoek. Het is een van de weinige boeken die praktische handvatten en heldere voorbeelden geeft hoe fenomenologisch onderzoek aangepakt kan worden.

Het fenomeen is leidend in de RLA en de aard en complexiteit ervan bepalen bijvoorbeeld hoeveel participanten wenselijk zijn en welke methode of methoden gekozen worden. De aandacht in de RLA is gericht op de *leefwereld* van diegenen die het fenomeen ervaren of ervaren hebben. *Leefwereld* verwijst naar de wereld zoals we die ervaren voordat we proberen die in concepten weer te geven of verklaringen te geven voor wat er gebeurde. Dat betekent ook dat de vraag of de ervaringen kloppen met de feitelijke werkelijkheid niet relevant is. *Reflectief* verwijst naar de houding die nodig is om de leefwereld te onderzoeken. Om de ervaring zo open mogelijk tegemoet te treden moet de onderzoeker proberen zijn of haar opvattingen, waarderingen en verklaringen over die ervaring tussen haakjes te plaatsen. In de RLA wordt dit 'tussen haakjes plaatsen' *bridling* genoemd.² Dit

* Drs. Hanneke van der Meide is cultureel antropologe en filosofe en bezig met de afronding van haar proefschrift bij de vakgroep Zorgethiek aan de Universiteit van Tilburg.
E-mail: hannekevandermeide@gmail.com.

‘beteugelen’ geeft aan dat we ons niet los kunnen maken van de wereld, maar wel haar invloed kunnen ‘beteugelen’ door middel van reflectie. De houding van *bridling* heeft betrekking op zowel de dataverzameling als de analyse en kan worden omschreven als ‘actieve passiviteit’. Het gaat om actief wachten op: het zoeken naar en tegelijkertijd open blijven om te ontvangen. Tijdens de analyse moet de open en reflectieve houding ertoe leiden dat de data op hun eigen wijze begrepen worden en dat de onderzoeker door overmatige interpretatie niet definitief maakt wat onbepaald is. Met andere woorden, het moet voorkomen dat de onderzoeker ‘eigen’ betekenissen oplegt aan de data.

Het uiteindelijke doel van de RLA is een beschrijving te geven van een essentie, bestaande uit de onveranderlijke, maar ook contextgebonden structuur van het fenomeen en zijn constituenten, de bestanddelen waaruit de essentie is samengesteld. De essentie kan worden begrepen als de rode draad die door de ervaringen van alle participanten heen loopt. De essentie is altijd situationeel, tijd- en plaatsgebonden. Een goede beschrijving van de essentie en haar constituenten leidt tot een hernieuwd begrip van het fenomeen en kenmerkt zich door een voelbare spanning tussen het unieke en het generieke. Als mens zijn we nu eenmaal tegelijkertijd én uniek én gelijkvormig. We ervaren de wereld op een eigen manier, maar we bestaan ook als mens met een leefwereld in één en dezelfde wereld.

Data-analyse volgens de reflectieve leefwereldbenadering

Aan de hand van voorbeelden uit mijn promotieonderzoek (2010-2014) wil ik laten zien hoe tot de essentie kan worden gekomen van een fenomeen. Dat fenomeen hebben we geformuleerd als het *ziekenhuisverblijf* zoals dat wordt ervaren door patiënten van 75 jaar en ouder. Ik heb dit fenomeen onderzocht door middel van de kwalitatieve observatiemethode *shadowing* (Van der Meide & Olthuis, 2012). Tijdens het *shadowen* heb ik aantekeningen gemaakt die ik zo snel mogelijk na een observatieperiode heb uitgewerkt. De data bestaan uit verslagen, waarin ik mijn observaties en de gesprekken met de patiënten beschrijf. Ook heb ik in deze verslagen mijn eigen gedachten en gevoelens beschreven die het *shadowen* opriep. Vanwege de grote hoeveelheid aan datamateriaal heb ik tijdens de data-analyse gebruik gemaakt van het kwalitatieve data-analyseprogramma ATLAS.ti.³

Hoewel de RLA ook een vorm van interpretatieve analyse kent, beperk ik me hier tot de beschrijvende analyse.⁴ Om zo dicht mogelijk bij de data te blijven wordt bij de descriptieve analyse geen ander materiaal gebruikt dan de data zelf. Pas wanneer de analyse is afgerond, kunnen de inzichten worden vergeleken met materiaal zoals andere fenomenologische studies, theorieën en literatuur (wanneer dit al eerder wordt gedaan, spreken we van een interpretatieve analyse).

Het proces van data-analyse in de RLA kenmerkt zich door de hermeneutische cirkel: het dynamisch en herhaald bewegen tussen het geheel – de delen – en het geheel. Er kunnen vier fasen in de analyse worden onderscheiden (tabel 1). Het analyseren is echter geen lineair proces, dat aanvangt bij fase 1 en eindigt in fase 4, omdat de open en reflectieve houding vereist dat de onderzoeker steeds heen en weer beweegt tussen de fasen. Inzichten in de ene fase kunnen leiden tot

Tabel 1: Beschrijving van de data-analyse volgens de RLA en met gebruik van ATLAS.ti (6.2)

Fasen in de analyse	ATLAS.ti
1. Meerdere keren lezen van datamateriaal Doel: bekend worden met de tekst en het begrijpen van de data in hun geheel	
2. Identificeren van betekeniseenheden De data worden verdeeld op grond van betekenis. Doel: de data in termen van betekenis begrijpen	Toekennen van codes
3. Clusteren van betekeniseenheden De betekeniseenheden die met elkaar in relatie staan, worden geclusterd. Deze clusters worden geformuleerd in meer abstracte termen. Dit is een tussenstap om de betekenisstructuur te vinden. Doel: het vinden van een voorlopig patroon van betekenissen (en reduceren van aantal betekeniseenheden)	Familymanager
4. Formuleren van de essentie Alle geclusterde betekeniseenheden worden in relatie tot elkaar bekeken en de essentiële betekenis wordt geformuleerd. Doel: het formuleren van datgene wat het fenomeen maakt tot dat wat het is (de essentie)	Networkviewmanager

meer begrip en tot aanpassingen in de voorgaande fase. Net zoals bij andere kwalitatieve onderzoeksbenaderingen is het raadzaam om de verschillende fasen met een team van onderzoekers uit te voeren, zodat validiteit en betrouwbaarheid gewaarborgd kunnen worden.

De analyse begint met het herhaaldelijk doorlezen van de teksten, waardoor de onderzoeker vertrouwd raakt met de data als geheel. Omdat het in de RLA niet gaat om de ervaring van het individu moet de onderzoeker in de analyse het individuele verhaal loslaten en focussen op het fenomeen. Alle data worden dus als het ware op één hoop gegooid en individuele kenmerken, zoals in mijn onderzoek de duur van het ziekenhuisverblijf of de woonsituatie van de patiënt, worden betoegeld tijdens de analyse.

Vervolgens wordt de tekst verdeeld in zogenaamde betekeniseenheden (*meaning units*). In de praktijk kan het zijn dat delen van dezelfde tekst onder meerdere betekeniseenheden vallen, omdat er nu eenmaal meerdere betekenissen in naar voren kunnen komen. In deze fase blijft de onderzoeker dicht bij de originele tekst en de eenheden worden vaak omschreven met eigen termen van de participant of uit de letterlijke observatie.

In de derde fase worden clusters van betekeniseenheden gemaakt. Dit wordt gedaan door bij elke betekeniseenheid opnieuw de vraag te stellen wat het betekent, maar dan op een wat abstracter niveau. De betekeniseenheden die bij elkaar lijken te horen, worden ondergebracht in één cluster. Tabel 2 is een illustratie van

Tabel 2: Voorbeeld van data-analyse: identificeren en clusteren van betekenissen

Tekst	Meaning unit	Cluster
Ze kan geen televisiekijken, want de ondertiteling is te klein. 'Thuis is dat beter,' zegt ze.	– Kleine ondertiteling en geen televisie kijken – Ziekenhuis is anders dan thuis	– Verstoring van het gewone – Ziekenhuis als vreemde omgeving
De hoofdverpleegkundige komt de kamer binnen en vraagt: 'Kapitein, wat is uw gewicht?' Wanneer hij weg is, moet het stel lachen om het woord 'kapitein'. Ze kunnen het allebei erg waarderen.	– Verpleegkundige verwijst naar vroeger beroep van kapitein	– Erkennung van identiteit
'Ik hoop dat ik snel naar huis mag, het is eenzaam hier (eenpersoonskamer). Er is geen ruimte in de andere kamers en ik mag ook niet, want ik moet mezelf rustig houden.'	– Eenzaam – Hartconditie vereist afzondering – Missen van kamer-genoten – Moet zich kalm houden	– Isolement – Beperkingen door ziek lichaam – Normale leven verstoord
Er komt een vrouw in een rolstoel langs op de gang. Mevrouw zegt: 'Ik durfde mijn rolstoel niet mee te nemen, er wordt hier zoveel gestolen.'	– Niet durven meebrengen eigen rolstoel – Bang voor diefstal	– Ziekenhuis als vreemde omgeving – Verlies van veiligheid
Ze heeft het gevoel opgesloten te zijn in het ziekenhuis en ze zegt dat voortdurend. Ze herhaalt dat ze naar huis wil, haar man is er om voor haar te zorgen. 'We horen gewoon bij elkaar te zijn,' zegt ze.	– Gevoel van opgesloten te zijn – Wil bij haar man zijn	– Afwezigheid van het normale – Verstoring van gewone
'Vanmorgen moest ze bijna huilen,' zegt ze. 'Ik ben dood beter af, ik mag helemaal niks meer!' Ze klinkt terneergeslagen.	– Dingen niet mogen – Terneergeslagen	– Beperkingen door ziek lichaam – Verlies van betekenis – Wanhoop

hoe ik in mijn onderzoek teksten uit observatieverslagen onder een betekenseenheid heb ondergebracht en vervolgens heb geclusterd. Clusteren is een belangrijke tussenstap naar de algemene structuur omdat het zicht geeft op een voorlopig patroon van betekenissen.

In fase 4 worden de clusters in verband met elkaar gebracht om de essentiële structuur van het fenomeen op het spoor te komen. Dit vraagt om constante reflectie op de delen en veel overleg binnen het onderzoeksteam. De essentie kan worden gezien als een nieuw geheel dat het fenomeen inzichtelijker maakt dan voorheen. De essentie wordt doorgaans verwoord in één zin die tamelijk abstract is en specifiek gemaakt wordt door het beschrijven van de bestanddelen (*constituents*) waaruit hij is opgebouwd. De bestanddelen reflecteren elk een eigen dimensie van de essentie, het zijn als het ware verschillende wijzen waarop de essentiële betekenis verschijnt.

Tijdens de analyse vindt een transformatie plaats van individuele ervaringen naar de kernervaring van een fenomeen (zoals ervaren door verschillende individuen). Deze transformatie wordt door de onderzoekers uitgevoerd vanuit een open en reflectieve houding gericht op de leefwereld van de participanten, maar met de focus op het fenomeen. De analysestappen van RLA hebben veel gemeen met die van de descriptieve fenomenologische methode (Giorgi, 2009). De RLA heeft echter een bredere focus dan de descriptieve fenomenologische methode; de laatstgenoemde is geworteld in de empirische psychologie (Finlay, 2011: 127). Daarnaast is de houding van *bridling* flexibeler dan de rigide interpretatie van de fenomenologische reductie in de descriptieve fenomenologische methode (Vagle, 2014). Een ander verschil is dat de RLA over essenties spreekt die situationeel zijn, terwijl de descriptieve fenomenologische methode vasthoudt aan (het zoeken naar) onveranderlijke betekenissen binnen een structuur (Vagle, 2014: 63). In de presentatie van de onderzoeksresultaten wordt in de RLA veelal gestart met een korte beschrijving van de essentie, gevolgd door een meer diepgaande beschrijving van de bestanddelen, vaak geïllustreerd aan de hand van fragmenten uit het datamateriaal om zo het fenomeen te contextualiseren en de lezer als het ware uit te nodigen om het fenomeen te ervaren. In mijn onderzoek heb ik de essentie geformuleerd als: *Een oudere ziekenhuispatiënt voelt zich een buitenstaander, alleen gelaten met zijn of haar onzekerheden*. Sommige van deze onzekerheden hebben te maken met het verblijf in het ziekenhuis, andere zijn meer persoonlijk. Drie bouwstenen vormen in onderlinge verwevenheid de basis van deze essentie: zich niet thuis voelen, zich beperkt voelen en het ervaren van verstoringen. Deze bouwstenen verwijzen elk naar een eigen aspect (ziekenhuis, lichaam, sociale relaties) en brengen zo een eigen facet van de kernervaring naar voren.

Beperkingen en reikwijdte van de RLA

Een beperking van de RLA is het gebrek aan aandacht voor het schrijfproces gedurende het analyseproces. Het lijkt soms alsof de essentie en constituenten logisch voortkomen uit de clustering van betekenissen. Mijn ervaring is echter dat deze structuur al schrijvende gevonden wordt en dat er dus niet pas met schrijven begonnen moet worden wanneer de essentie en haar constituenten zijn geformuleerd. Schrijven kan tot begrip leiden en de spanning tussen het unieke en generieke voelbaar maken voor de onderzoeker (Van Manen, 2014). Zoals veel fenomenologisch onderzoek is RLA vooral geschikt voor een kleine groep van participanten (maximaal vijftien), omdat bij een groter aantal de essentie steeds abstracter geformuleerd zal moeten worden en dan aan validiteit verliest. Wanneer een grotere groep participanten wenselijk is, kan de onderzoeker beter voor een thematische analyse kiezen. Een andere beperking is eigen aan fenomenologisch onderzoek en heeft betrekking op de reikwijdte. Resultaten van fenomenologisch onderzoek zijn niet te generaliseren. Niet alle ziekenhuispatiënten van 75 jaar en ouder voelen zich een buitenstaander en alleen gelaten met allerlei onzekerheden. Fenomenologisch onderzoek heeft echter een 'sensitizing' functie en mijn onderzoek biedt dan ook inzicht in hoe een ziekenhuisopname voor een oudere ervaren

zou kunnen worden. De beschrijving van de variaties waarin de essentie zich voor-
doet, kan helpen om op het spoor te komen van wat van belang is voor de oudere
ziekenhuispatiënt en kan zo een bijdrage leveren aan het verbeteren van de zorg-
praktijk en richting geven aan verder onderzoek.

Noten

- 1 In KWALON 58 zal een tweeluik over fenomenologisch onderzoek verschijnen, waarin ik in deel 1 inga op de kenmerken die in het algemeen gelden voor fenomenologisch onderzoek. In dit artikel richt ik me specifiek op de RLA omdat ik de data-analyse volgens deze benadering zal beschrijven.
- 2 Karin Dahlberg heeft zich met de term *bridling* laten inspireren door haar hobby paardrijden. Hoe we ons als onderzoeker verhouden tot het fenomeen heeft overeenkomsten met hoe een ruiter zijn paard beteugeld: door middel van gedisciplineerde interactie die gekenmerkt wordt door een zekere gevoeligheid.
- 3 ATLAS.ti is software waarmee onderzoeksdata (interviews, teksten, grafieken, geluidsfragmenten) digitaal en systematisch geanalyseerd kunnen worden. Het programma biedt de ruimte om wijzigingen door te voeren en verschillende versies op te slaan en is daarom goed bruikbaar voor een data-analyse op basis van RLA.
- 4 Voor een heldere toelichting op het verschil tussen beschrijven en interpretatie verwijst ik naar het boek *Reflective lifeworld research* (Dahlberg et al., 2008: 88-92).

Literatuur

- Dahlberg, K., Dahlberg, H. & Nystrom, M. (2008). *Reflective lifeworld research* (2nd ed.). Lund: Studentlitteratur.
- Finlay, L. (2011). *Phenomenology for therapists. Researching the lived world*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Giorgi, A. (2009). *The descriptive phenomenological method in psychology. A modified Husserlian approach*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Manen, M. van (2014). *Phenomenology of practice: meaning-giving methods in phenomenological research and writing*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Meide, H. van der & Olthuis, G. (2012). Geraakt worden door verveling. Over shadowing in een fenomenologisch onderzoek naar de ervaringen van oudere patiënten in het ziekenhuis. *KWALON 50, 17(2)*, 41-46.
- Vagle, M.D. (2014). *Crafting phenomenological research*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.